

УДК 502.45

СІВАК Ніна Михайлівна,
нач. відділу екологічної безпеки Державного управління
охорони навколошнього середовища в Дніпропетровській обл.

ПАВЛУН Юрій Іванович,
канд. філос. наук, доц. каф. філософії,
соціології держ. упр. ДРІДУ НАДУ

**БЕЗПЕЧНЕ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ
ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ ТА РИЗИКИ**

Розглядаються питання національної безпеки України з позиції її структури, місця та ролі екологічної безпеки в системі взаємозв'язків різних видів безпек. Аналізується сучасний стан навколошнього природного середовища в Україні, виклики, загрози та ризики, що несуть в собі антропогенні трансформації довкілля, завдання держави щодо вдосконалення управління природоохоронною сферою.

Ключові слова: навколошнє природне середовище, екологічний стан, трансформація довкілля, екологічна безпека, екологічні виклики, екологічні загрози, державне управління природоохоронною діяльністю.

Сівак Н. М., Павлун Ю. І. Безопасная природная среда как элемент системы национальной безопасности Украины: современные экологические вызовы, угрозы и риски

Рассматриваются вопросы национальной безопасности Украины с точки зрения её структуры, места и роли экологической безопасности в системе взаимосвязей разных видов безопасности. Анализируется современное состояние окружающей природной среды в Украине, вызовы, угрозы и риски, которые несут в себе антропогенные трансформации окружающей среды, задачи государства относительно усовершенствования управления природоохранной сферой.

Ключевые слова: окружающая природная среда, экологическое состояние, трансформация окружающей среды, экологическая безопасность, экологические вызовы, экологические угрозы, экологические риски, государственное управление природоохранной деятельностью.

Sivak N. M., Pavlun Y. I. Environmental safety as element of national security of Ukraine system: modern challenges, threats and risks

The questions of national security of Ukraine in terms of its structure, role and place of environmental security in the system of relationships of different types of security are considered. The current state of Environment of Ukraine, challenges, threats and risks, which contain the anthropogenic transformation of the environment, the task of the state to improve the environmental management sector are analyzed.

Key words: environment, environmental condition, the transformation of the environment, environmental safety, environmental challenges, environmental threats, environmental risks, state environmental management.

Постановка проблеми. В умовах зростаючої взаємозалежності країн світу розуміння національної безпеки тільки як військово-стратегічної проблеми віходить у минуле. Після ядерної аварії на Чорнобильській АЕС, фінансово-економічної кризи в Європі, поширення політики міжнародного тероризму, ряду світових природних катастроф, що привели до величезних матеріальних втрат та численних людських жертв, стала очевидною неподільність безпеки, яка повинна розумітися в усьому комплексі цивілізаційних вимірів: політичних, економічних, екологічних, технологічних, гуманітарних та ін. Оскільки національна безпека нині має багатокомпонентний характер, існує необхідність забезпечення функціонування таких державних механізмів, що становитимуть систему національної безпеки для населення від небажаних зовнішніх і внутрішніх впливів, а також і від протизаконних, антигуманних дій державних, урядових чи партійних структур.

Проблеми національної безпеки України багатоаспектні за своєю природою, адже багатовікова підлеглість України іншим державам була зумовлена не тільки геополітичними, військовими, економічними чинниками, а й неконсолідованистю керівної еліти, представники якої суперничали й конфлікували між собою в боротьбі

за владу, зовнішньополітичні орієнтації та пріоритети, а почасти і за особистісний статус на «політичному олімпі».

Однак сьогодні національній безпеці України все більше загрожують ситуації, які виникли внаслідок нехтування законами існування природи, абсолютизації техногенного вектора розвитку суспільства. Розгляд цієї проблематики актуалізує те, що природне середовище країни екологічно трансформоване такою мірою, що питома вага сплати за реабілітацію населення від шкоди її здоров'ю в багато разів перевищує економічну ефективність розвитку. Власне, розвитку як такого немає, оскільки втрати здорових умов життя громадян України не компенсиуються матеріальними надбаннями, «споживачів» стає все менше. У той самий час такі реалії сьогодення поглиблюють соціальні суперечності, статус значної частини населення країни понижується за рахунок непропорційно високого рівня доходів невеликої групи олігархів, здатних забезпечити себе здоровими умовами існування. Такий зріз проблематики національної безпеки України з позиції екологічних загроз є малопоширеним напрямом у сучасному національному науковому просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні дослідники Г. О. Білявський, Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. І. Парпан, А. Г. Шапар, В. Я. Шевчук, Г. Г. Шматков та інші проблему екологічної безпеки в контексті національної безпеки розглядають як складову частину стратегії сталого розвитку в основному як теоретичну константу, що далека від практичного впровадження в життя суспільства [4]. Школа сталого розвитку Дніпропетровського інституту екології та природокористування вже декілька років пропагує ці ідеї на рівні національних та міжнародних наукових конференцій, вимагаючи їх використання для розробки планів соціально-економічного розвитку регіону [9]. Спираючись на відомі систему європейських нормативів якості природного середовища, вчені пропонують свою методику розрахунків, що може забезпечити певний рівень балансу між економічною та екологічною складовими задля національних інтересів України.

Відаючи належне теоретичній і практичній значущості розглянутого вище наукового доробку, слід визнати, що проблема відображення адекватного для безпеки держави природного середовища вимагає свого більш детального осмислення з позиції аналізу співвідношення таких явищ, як екологічні виклики, екологічні загрози, екологічні ризики в системі національної безпеки України.

Не вдаючись у детальні порівняння різних визначень поняття «національна безпека», виділимо її основні складові: це важливий напрям державної політики, що спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження та зміцнення життєво важливих національних інтересів та забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

Метою статті є аналіз системи національної безпеки України в частині її складової – екологічної системи та життєвого простору населення – безпечноного навколошнього середовища.

Виклад основного матеріалу. Концептуальну основу національної стратегії щодо безпеки було закладено в 1990 р. в Декларації про державний суверенітет України та у схваленій Верховною Радою України на початку 1997 р. Концепції національної безпеки. Тут уперше визначено напрями формування гарантів національної безпеки, сформульовано роль держави та її органів щодо національної безпеки та оборони України [6; 7]. Та найвагомішу роль у гарантуванні національної безпеки країни та її інтеграції до міжнародної системи безпеки відіграво прийняття Конституції України, де детально «сконструйовано» засади економічної, інформаційної, екологічної безпеки держави. На новий державний орган, Раду національної безпеки та оборони України, було покладено найважливіші завдання державної політики з позиції національної безпеки: розвиток концепції національної безпеки України, моніторинг внутрішніх загроз національній безпеці, координація, аналіз діяльності силових структур, інших центральних відомств, співпраця з Міністерством закордонних справ України у формуванні й реалізації зовнішньої політики тощо.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» визначено такі сфери національної безпеки: зовнішньополітична; воєнна, державної безпеки і державного кордону; внутрішньополітична; економічна; соціальна; гуманітарна; науково-технологічна; екологічна; інформаційна.

Ці сфери і утворюють загалом систему національної безпеки України, безперервно впливають одна на одну через взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх факторів. Важливо забезпечити в суспільстві пріоритети національних інтересів у будь-якій сфері та адекватну реакцію держави на загрози ззовні та зсередини країни. Нагальним також є і забезпечення розуміння населенням України вибору цих

пріоритетів задля уникнення певного соціального напруження чи навіть конфлікту між владою і масами. Треба розуміти, що сучасний світ швидкоплинний і взаємодія різних зовнішніх і внутрішніх чинників постійно зміщує акценти пріоритетності видів безпек. Тому держава має постійно відслідковувати ситуацію, адекватно оцінювати її, оперативно переміщати управлінські, матеріальні, фінансові ресурси за пріоритетними напрямами й широко інформувати населення щодо обґрунтованості вибору тактики реалізації стратегії національної безпеки.

Специфіка екологічної безпеки полягає в тому, що задля забезпечення прогресивного розвитку життєво важливих інтересів людини, суспільства та довкілля держава має за допомогою своїх управлінських рішень упереджувати та за необхідності своєчасно ліквідовувати реальні або потенційні загрози та небезпеки, які є наслідком функціонування антропогенних, природних та техногенних систем. Таким чином, національні інтереси суспільства вимагають такого рівня державного управління системою національної безпеки, щоб гарантовано забезпечувати екологічну рівновагу й гарантувати захист середовища проживання населення країни. Структура такого природного середовища утворюється з системи елементів атмосфери, гідросфери, літосфери і космосфери, видового складу тваринного й рослинного світу, природних ресурсів, між якими існує взаємозв'язок, збереження яких є завданням придохоронної діяльності держави [3].

Навколоїшнє природне середовище України сьогодні значно змінене внаслідок інтенсивного антропогенного тиску на нього з боку людини, що значно обмежує його використання в майбутньому як джерела найважливіших природних ресурсів, таких як біопродуктивні ґрунти, вода, мінерали, носії тепла (нафта, газ, вугілля, уран, торф) тощо. Негативно впливає на стан навколоїшнього середовища і некерований розвиток техносфери, що суттєво безпосередньо або опосередковано впливає на нього у вигляді технічних і техногенних об'єктів (будинки, дороги, механізми, підприємства та ін.) з метою найповнішої відповідності соціально-економічним (але не екологічним) потребам населення. Саме на цьому зразі проблеми визначаються максимальні амплітуди пріоритету екологічної безпеки над усіма іншими видами безпек в інших сферах, оскільки вони визначають базові цінності існування людини як виду і цивілізації в цілому [8].

Сучасними викликами в екологічній сфері загальносвітового (умовно – «зовнішнього») рівня можна вважати, перш за все, фактори глибинних порушень у всіх частинах біосфери:

- в атмосфері – глобальні зміни клімату (танення льодовиків, порушення сталих погодних циклів, охолодження теплих океанічних течій тощо);
- гідросфері – забруднення вод світового океану та проблеми з якістю та запасами питної води на всіх континентах;
- літосфері – збіднення ґрунтів, утрати лісових масивів та зміни в електромагнітному полі земної кори.

До зовнішніх факторів, що формують негативне тло екологічних викликів, належить також світова боротьба за енергоресурси, яка несе в собі значну небезпеку державного тероризму геополітичних та регіональних суб'єктів міжнародної політики (США, Росія, у перспективі – Китай та ін.).

Щодо внутрішнього рівня, то тут екологічними викликами є, по-перше, існуюча система державного управління навколошнім природним середовищем, точніше відсутність стабільної і керованої національної політики щодо виконання внутрішніх законів і міжнародних зобов'язань України щодо довкілля. Оскільки до інститутів управління навколошнім природним середовищем протягом Усього періоду незалежності країни входили повноваження щодо розподілу природно-сировинних ресурсів (або видання дозволів та отримання погоджень на них), то головний екологічний державний орган став предметом постійної боротьби за нього олігархічно-партийних сил. У результаті Міністерство екологічної безпеки та природних ресурсів України (раніше Міністерство навколошнього природного середовища) багато разів починало реформувати систему управління, що закінчувалося з приходом нового міністра та інших олігархічних кіл, що стояли за ним. Усі нововведення відкладалися до розробки нових планів реформ, які так і не були реалізовані з причини чергових політичних рокірувань на «державному олімпі».

По-друге, викликом щодо екологічної безпеки України є збереження до сьогодні сталої національної традиції порушувати природоохоронне законодавство, компенсація за що залежить від впливовості порушника і здатності «вирішувати питання». Таким чином, природне середовище стало свого роду заручником

екстенсивного етапу капіталістичного розвитку України, на ресурсах якої піднялося немало олігархів так званої національної політичної еліти.

По-третє, унаслідок розпочатої з 2010 р. чергової адміністративної реформи з'явилося більше питань в управлінні природоохоронної галузю, ніж було вирішено з тих, що існували раніше. Головне, не змінилися підходи щодо забезпечення виконання природоохоронного законодавства, вище керівництво галузю та регіональні керівники призначаються не за професійними якостями, а за партійною приналежністю. Сама структура галузі зазнала втрат, що залишає поза увагою державного управління величезний сегмент природоохоронних установ, а значна частина заповідних територій та зарезервованих для заповідання угідь виводиться з фонду та приватизується. Ці екологічні виклики часу серйозно загрожують національній безпеці та суперечать національним інтересам громадян України.

Як відомо, в основі цінностей суспільства лежать інтереси громадян щодо національної безпеки, і, зрозуміло, екологічної сфери. Це так звані «законні інтереси», що належать усім громадянам, суспільству, державі й реалізуються в процесі здійснення сукупних екологічних заходів: організаційних, технічних, технологічних, економічних, превентивних та в процесі забезпечення законності й екологічного правопорядку. Тобто це такі природні й соціально обумовлені потреби, які, за Концепцією національної безпеки України, мають бути спрямовані на забезпечення екологічно й технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства, зміцнення генофонду українського народу, його фізичного й морального здоров'я та інтелектуального потенціалу, забезпечення територіальної цілісності та недоторканності кордонів, розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності громадян держави [6].

Водночас можна констатувати, що екологічні інтереси є категорією постійно змінюваною, оскільки досить мінливі й непередбачувані об'єктивні та суб'єктивні (природні та техногенні) фактори несуть у собі екологічні загрози. Тому забезпечити їх захищеність – відповідальна і складна справа, оскільки необхідні гнучкі науково-технічні, інституційні, управлінські, соціально-економічні, інформаційні та правові механізми, адаптовані до певних соціально-економічних, політичних і екологічних умов розвитку.

Таке явище природного чи техногенного характеру, як екологічна загроза зпрогнозованими, але неконтрольованими і небажаними подіями, може в певний момент часу в межах даної території завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити матеріальні збитки, зруйнувати довкілля. Певні умови технічного, природного, соціально-політичного або воєнного характеру, які спричиняють несприятливі для природного середовища події, виникають з розмаїття внутрішніх і зовнішніх суперечностей суспільного розвитку як у країні, так і на міжнародній арені, у різних сферах людської життєдіяльності як постійно еволюціонуючий процес. Це розмаїття загроз екологічним інтересам громадян України сформувало такий тривожний перелік основних комплексних втрат з потенціалу природного середовища держави за останні десятиліття:

- значне антропогенне порушення та техногенна перевантаженість території України;
- негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи;
- неефективне використання природних ресурсів;
- незворотні трансформації головної водної артерії країни – Дніпра та його басейну;
- висока розораність земель, втрата великої частини українських чорноземів;
- широкомасштабне застосування екологічно шкідливих та недосконалих технологій;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів;
- поширення нових флористичних та фауністичних (так званих карантинних, гібридних та генетично модифікованих) видів, що мають високі адаптивні властивості;
- негативні екологічні наслідки оборонної та військової діяльності.

Уражуючі фактори цих загроз спричинені різними за свою сутністю наслідками: фізичними, хімічними і біологічними, що формуються в природній сфері, техногенній галузі, на соціально-політичному та воєнному просторі. З огляду на це, можна визначити важливість критичного (порогового) екологічного навантаження на навколошнє середовище, що ставить завдання перед відповідальними органами

державної влади контролювати концентрації антропогенного впливу на навколошнє середовище. Зміни в показниках структурно-функціональної організації природного середовища (популяції і/або біоценозу), які перевищують межі адаптивних можливостей біосистеми, є фактично початком невідворотного процесу деградації умов існування людини.

Тому мова може йти про створення певних ризиків для державної політики національної безпеки, які є кількісною мірою загрози й включають величину збитку та втрат від небезпечного екологічного чинника. Ризик у природокористуванні виражається в імовірності несприятливих для екологічних ресурсів наслідків будь-яких (навмисних або випадкових, поступових і катастрофічних) антропогенних змін природних об'єктів і всього навколошнього природного середовища [1]. Аналіз у такому спектрі змушує розглядати явище ризику як виправданий з економічного, соціального й екологічного погляду рівень (у нормативних показниках) загрози, прийнятний для забезпечення своєчасного державного реагування. Існуюче поняття «прийнятного ризику» є основою методології, яка дозволяє встановити рівень небезпеки (що може бути надмірним чи прийнятним), а також встановити межі для кількісного виміру рівня безпеки. Звідси випливає необхідність аналізу такого процесу, як управління ризиком, тобто прийняття рішень і здійснення заходів, спрямованих на забезпечення мінімально можливих матеріальних втрат та соціальних збитків в екологічній сфері, розроблення та обґрунтування оптимальних програм діяльності, спрямованих на ефективну реалізацію рішень у сфері забезпечення екологічної безпеки як частини національної.

Таким чином, метою функціонування системи екологічної безпеки в Україні має бути формування нових типів технологічних процесів, соціальної організації та управління, здатності уникати вагомих ризиків, вирішувати екологічні проблеми та зменшувати будь-які екологічні небезпеки, що становлять загрози національній безпеці. Таке заперечення екологічних загроз, що виявляється в локальних, регіональних і глобальних масштабах як екологічні стихії, соціальні кризи та техногенні катастрофи, має стати основним способом вирішення екологічних проблем і гарантувати громадянам України розвиток і проживання в біосферосумісному середовищі.

Національні інтереси у сфері екологічної безпеки – природна потреба та прагнення суспільства до нормального існування та розвитку, коли воно, відповідно до усвідомлення власних потреб, створює механізми забезпечення цих потреб, що в екологобезпечній сфері пов’язано з дією механізмів самозбереження людини, суспільства й держави.

Висновки. Із зазначеного вище можна сформувати основні якісні параметри екологічної безпеки, що створюють здорове й кероване навколошнє природне середовище, яке забезпечується науково обґрунтованою системою управління природоохоронною діяльністю держави:

1. Гарантія для населення України проживання в екологічно чистому та сприятливому для життєдіяльності середовищі.
2. Розумне задоволення екологічних потреб громадян у всіх виявах життєдіяльності.
3. Відповідність рівнів безпеки природного середовища як органічної складової національної безпеки.
4. Забезпечення відповідності інтересів як суб’єкта, так і об’єкта екологічної безпеки в країні.
5. Неподільність екологічної безпеки як обов’язкової умови існування будь-якої національної спільноти: ніхто не має привілею щодо забезпечення екобезпеки на власну користь та на шкоду іншим.
6. Врахування фундаментальних еколого-соціальних та біосферних закономірностей під час створення програм розвитку суспільства.
7. Забезпечення екогуманістичних та екобезпекових принципів екологічної безпеки, проголошених у Доктрині екологічної безпеки України.

Список використаної літератури

1. **Звягінцева Г. В.** Методика з оцінки екологічних ризиків при забрудненні навколошнього середовища / Г. В. Звягінцева // Вісн. Донец. нац. ун-ту, Сер. А : Природничі науки. – 2009. – Вип. 2. – С. 307 – 316.
2. **Качинський А. Б.** Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення : монографія / А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2001. – 312 с.

3. **Луценко Н. О.** Криза еколого-економічної системи в рамках концепції сталого розвитку / Н. О. Луценко // Вісн. Східноєвроп. ун-ту економіки і менеджменту. – 2010. – Вип. 1 (7). – С. 26 – 30.
4. **Природно-ресурсний** потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко [та ін.]. – К. : РВПС України, 1999. – 716 с.
5. **Про Концепцію** (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України. від 16 січ. 1997 р. № 3/97-ВР. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр.
6. **Про основи** національної безпеки України : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-1V. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15.
- 6.
7. **Ситник Г. П.** Засади формування політики у сфері державного управління національною безпекою / Г. П. Ситник // Вісн. УАДУ. – 2002. – № 3. – С. 231 – 240.
8. **Тарасова В. В.** Комплексна оцінка екологічної безпеки України / В. В. Тарасова // Наук. доп. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. – 2010. – № 4 (20). – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/e-journals/Nd/2010_4/titul.html.
9. **Шапар А. Г.** Сучасні масштабні екологічні проблеми в контексті сталого розвитку / А. Г. Шапар // Екологія і природокористування : зб. наук. пр. Ін-ту проблем природокористування та екології НАН України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 6 – 9.